

тат небажання роботодавця піклуватись про забезпечення належних і безпечних умов праці для своїх робітників ще більше загострюють це питання, внести зміни до чинного законодавства щодо визначення конкретного правового механізму при проведенні звільнення працівників за невідповідність займаній посаді чи виконуваній роботі, особливо у частині визначення кандидатур на звільнення, що дійсно гарантує кожній людині, яка виконує належним чином свої обов'язки та визначену у трудовому договорі трудову функцію, уникнути звільнення за вказаною підставою у результаті проведення атестації, та мінімізує суб'єктивізм у цьому питанні з боку роботодавця, оскільки мова йде все ж таки про звільнення за відсутності провини з боку працівника, тобто за наявності об'єктивних умов які перешкоджають йому виконувати доручену роботу. Відтак, ст.49² КЗпП України необхідно доповнити нормою, яка б закріпила це правило: «кандидатів на звільнення серед працівників, які підпадають під звільнення за невідповідність займаній посаді чи виконуваній роботі в наслідок недостатньої кваліфікації, визначає роботодавець та трудовий колектив чи інший уповноважений на представництво його інтересів орган або особа».

1. Кодекс законів про працю України : Закон, Кодекс від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення 09.04.2021).

2. Про державну таємницю : Закон України від 21.01.1994 № 3855-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> (дата звернення 09.04.2021).

3. Про охорону праці : Закон України від 14.10.1992 № 2694-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text> (дата звернення 09.04.2021).

4. Іншин М. Щодо правового статусу співробітників органів внутрішніх справ, які звільнені за скороченням штатів. Право України. 1998. №11. С. 116-117.

5. Киселев И.Я. Сравнительное и международное трудовое право: Учебник для вузов. М.: Дело. 1999. С. 166.

Верба Ірина Олександрівна
доцент кафедри
загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

СУДОВИЙ РОЗСУД ЯК ПОЗИТИВНИЙ ОБОВ'ЯЗОК АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДУ: ЗАГАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

На теперішній час правники висловлюють думку, що під дискреційним повноваженням слід розуміти таке повноваження, яке надає певний ступінь свободи державному органу при прийнятті рішення, тобто, коли у межах, які визначені законом, такий орган має можливість самостійно (на власний розсуд) вибрати один з кількох варіантів рішення.

Метою цього дослідження є пошук визначення, критеріїв та меж, правил застосування судового розсуду (дискреційного повноваження суду при здійсненні правосуддя), із врахуванням того, що завданням адміністративного судочинства завжди є контроль легальності рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень.

Критерії такого контролю визначені частиною другою статті 2 Кодексу адміністративного судочинства України, а саме, у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони: 1) на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України; 2) з використанням повноваження з метою, з якою це повноваження надано; 3) обґрунтовано, тобто з урахуванням усіх обставин, що мають значення для прийняття рішення (вчинення дії); 4) безсторонньо (неупереджено); 5) добросовісно; 6) розсудливо; 7) з дотриманням принципу рівності перед законом, запобігаючи всім формам дискримінації; 8) пропорційно, зокрема з дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія); 9) з урахуванням права особи на участь у процесі прийняття рішення; 10) своєчасно, тобто протягом розумного строку.

У пункті 7 частини першої статті 4 Кодексу адміністративного судочинства України наведено визначення терміну «суб'єкт владних повноважень», який вживається в адміністративному судочинстві

тві в такому значенні: це орган державної влади (у тому числі без статусу юридичної особи), орган місцевого самоврядування, їх посадова чи службова особа, інший суб'єкт при здійсненні ними публічно-владних управлінських функцій на підставі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень, або наданні адміністративних послуг.

Важливо також враховувати, що адміністративний суд, тобто суд, до компетенції якого Кодексом адміністративного судочинства України віднесено розгляд і вирішення адміністративних справ, здійснює адміністративне судочинство шляхом розгляду і вирішення адміністративних справ одноособово або колегіально у порядку, встановленому вказаним Кодексом.

При цьому, суд, у розумінні Кодексу адміністративного судочинства України, це - суддя адміністративного суду, який розглядає і вирішує адміністративну справу одноособово, колегія суддів, інший визначений цим Кодексом склад адміністративного суду, а судовий процес - правовідносини, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства.

Здійснення правосуддя передбачає реалізацію функцій суду у конституційних межах та з метою гарантування конституційних прав особи.

Проблематика розсуду (дискреції) органів державної влади, її визначення, мета та завдання тривалий час є предметом дослідження як науковців, так і професійних суддів, міжнародних консультативних органів, правників.

Дискреція та її межі аналізується у переважних випадках у світлі порушень встановлених законом правил та процедур, дисциплінарних порушеннях, тобто негативному аспекті діяльності суб'єктів владних повноважень.

Суд, у розумінні Кодексу адміністративного судочинства України, не є суб'єктом владних повноважень, поряд із цим, через призму статті 19 Конституції України, є логічною оцінка правозастосовної діяльності суду через принципи адміністративного судочинства та загальні критерії, визначені частиною другою статті 2 Кодексу, оскільки той хто оцінює не може вимагати від владного суб'єкта абсолютного підпорядкування принципу верховенства права, якщо сам не є підкореним цьому принципу та не діє за його правилами.

Метою цього дослідження є вивчення позитивного аспекту судового розсуду при здійсненні правосуддя.

За латиною «discretio» це – поділ, розрізнення, а «discretor» - той що відокремлює, той що розрізняє.

Discretio, discretor походять від слова discerno (лат.) – відокремлювати, розрізняти, розпізнавати та вирішувати і залагоджувати.

Як зазначив Конституційний Суд України у рішенні від 13.06.2019 № 5-р/2019, Конституція України містить низку фундаментальних положень щодо здійснення державної влади, за якими, зокрема: права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (частина друга статті 3); органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (частина друга статті 19); в Україні визнається і діє принцип верховенства права.

У вказаному рішенні Конституційний Суд України наголосив, що названі конституційні приписи перебувають у взаємозв'язку, відображають фундаментальне положення конституціоналізму щодо необхідності обмеження державної влади з метою забезпечення прав і свобод людини та зобов'язують наділених державною владою суб'єктів діяти виключно відповідно до усталених Конституцією України цілей їх утворення.

Таким чином, при здійсненні правосуддя реалізація дискреційних повноважень суду також має здійснюватися як у конституційних межах, так і з метою гарантування конституційних прав особи.

Процесуальний закон визначає випадки, завдання, межі та процедуру реалізації судового розсуду (дискреції).

Адміністративний та кримінальний процеси, у порівнянні із господарським та цивільним, мають специфіку реалізації судового розсуду з огляду на завдання вказаних судочинств, є більш складними та унормованими.

Судовий розсуд при вирішення спору виражається, зокрема, у виборі аргументів, яким обов'язково має бути надана оцінка у судовому рішенні; виборі способу реагування на зловживання процесуальними правами із виключного переліку заходів; призначенню судом першої інстанції справи до розгляду у колегіальному складі у випадках, коли такий склад не є обов'язковим; виправленні помилки у судовому рішенні за ініціативою суду; виборі провадження у якому розглядатиметься

справа, за виключенням обов'язкового виду провадження; встановленні процесуальних строків та оцінки поважності їх пропуску; вирішенні питання достатності доказів, але не їх належності; виборі строку складення повного рішення (у встановлених межах); вирішенні питання про зупинення провадження у справі у встановлених випадках; присудженні суми витрат на професійну правничу допомогу; визначенні розміру моральної шкоди.

Суд касаційної інстанції, зокрема, наділений розсудом передачі справи Великій Палаті Верховного Суду у разі виявлення правової проблеми, яка може бути наділена характером виключності (стаття 347 КАС України, пункт 49 постанови Верховного Суду від 16.04.2020 у справі № 640/14672/19); надання оцінки наявності питання права, яке має фундаментальне значення для формування єдиної правозастосовчої практики, як підставу прийняття касаційної скарги до розгляду (стаття 328 КАС України).

Судовий розсуд також має місце у випадках, коли процесуальний закон застосовує такі формулювання, як «суд може» (у КАС України більше 70 разів), «за ініціативою суду». Сторони, користуючись процесуальними правами, залишають вирішення поставлених питань чи клопотань на розсуд суду, заявляючи про це у судовому засіданні.

Право суду самостійно обрати ефективний спосіб захисту порушених прав та вийти за межі позову є яскравим прикладом судового розсуду

Кажучи про судовий розсуд, що впливає на результат вирішення спору, звернемось до норм Кодексу адміністративного судочинства України, зокрема до частини другої статті 5 та частини другої статті 9, якими встановлені умови реалізації розсуду, застосовування якого суд має обґрунтувати, не обмежуючись фактом застосовування такої процесуальної норми:

- захист порушених прав, свобод чи інтересів особи, яка звернулася до суду, може здійснюватися судом також в інший спосіб, який не суперечить закону і забезпечує ефективний захист прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень;

- суд може вийти за межі позовних вимог, якщо це необхідно для ефективного захисту прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

Система розподілу влади у Державі передбачає, що діяльність всіх державних органів, у тому числі судів, має спрямованість на утвердження і забезпечення встановлених Конституцією України та законами України прав, свобод та інтересів фізичних та юридичних осіб.

При здійсненні правосуддя суд, як і інший орган державної влади, має встановлені законом порядок і спосіб дії, які обумовлені як межами, так і завданнями.

Суд, як і інший орган державної влади, при здійсненні правосуддя має свободу розсуду, обмежену законом, та обов'язком виконання завдань та додержання принципів судочинства.

Отже, в позитивному аспекті, судовий розсуд завжди має бути підпорядкованим завданню адміністративного судочинства - справедливому, неупередженому та своєчасному вирішенню судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

Використання судом права розсуду має відповідати й критеріям пропорційності, об'єктивності, забезпеченню балансу між правами, інтересами особи та суспільства.

Судовий розсуд має реалізовуватись добросовісно, вмотивовано, доцільно, адекватно, переслідуючи легальну мету та відповідати концепції справедливості, у тому числі для стороннього спостерігача.

В такому випадку, судовий розсуд (дискреція) це - механізм ефективного судового захисту.

Отже, судовий розсуд – це правозастосовна діяльність суду, передбачена правовими нормами, що вчиняється у передбачений процесуальним законом спосіб, з метою ефективного захисту порушених прав, свобод та інтересів особи, із забезпеченням завдань та додержанням принципів судочинства.

Метою застосування (реалізації) розсуду, у тому числі судового, є вирішення та залагодження конкретної правової ситуації, а застосування дискреційних повноважень направлено на прийняття законних, ефективних та справедливих судових рішень.

В дослідженнях питань розсуду науковцями увага приділяється межах дискреції та способам її реалізації, проте не визначається суб'єкт, який таку дискрецію здійснює (реалізує).

Вважаю за можливе назвати такого суб'єкта «дискретором», тобто особою яка у законний порядок і спосіб реалізує свободу розсуду.

Із врахуванням меж цього дослідження, умовами такого розсуду можна визначити наступні:

- суб'єкт застосування розсуду – дискретор (суд одноособово або у складі колегії), завжди

діє у визначених законом рамках;

- дискреція іноді полягає у пошуку легітимного виходу із ситуації, яка не врегульована законодавством, проте така дискреція не може бути необмеженою;
- дискреція завжди обмежується принципом законності, у такий спосіб реалізується пряма дія принципу верховенства права;
- дискретори повинні діяти у спосіб, сумісний із зобов'язаннями Держави за Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод - що є мінімальним стандартом охорони прав особи;
- закон повинен чітко вказувати на обсяг будь-якої дискреції, якщо надана дискреція матиме характер необмеженої волі – це не відповідатиме принципу верховенства права;
- якщо суд помилково діє як дискретор – порушується принцип верховенства права.

Таким чином, розсуд не є довільним, межами розсуду завжди буде закон.

При цьому:

- закон, який надає право розсуду, повинен визначати сферу дії такої свободи розсуду;
- верховенству права суперечило б таке становище, коли свобода розсуду надавалася необмеженою;
- в законі повинна бути вказана сфера будь-яких таких форм розсуду і то, як така свобода розсуду повинна здійснюватися, це повинно бути зазначено досить ясно, для того щоб окрема людина була належним чином захищена від свавілля.

З огляду на викладене, можна зробити висновок, що при здійсненні правосуддя суд, як і інший орган державної влади, має встановлені законом порядок і спосіб дії, які обумовлені як межами, так і завданнями.

Розсуд у процесуальному праві можна умовно розділити на «розсуд як процедуру» та «розсуд як результат».

Також, умовно розсуд можна назвати:

- «м'яким», коли його реалізація безпосередньо не впливає на вирішення справи по суті, та
- «твердим», коли його реалізація прямо впливає на спосіб захисту права, тобто зміст резолютивної частини рішення, постанови суду.

Таким чином, дискреція завжди є елементом владної дії, пов'язаної з владними повноваженнями та їх носіями.

Загальними правилами дискреції (розсуду) є:

- обсяг дискреції – повноваження не може бути необмеженим, інакше виникає ризик свавілля;
- спосіб реалізації: дія або рішення, темпоральні межі для їх прийняття (вчинення), процесуальний порядок;
- межі реалізації: пряма дія принципу верховенства права, досягнення «позитивного ефекту».

Л.М. Лобойко, Н.В. Глинська у своїх дослідженнях, із посиланням на практику Європейського суду з прав людини, зокрема зазначали, що вимір суттєвості порушень, який застосовує у своїх рішеннях ЄСПЛ, демонструє виважений підхід до оцінки характеру допущених порушень належної процедури з точки зору їх можливого впливу на загальну справедливість судового розгляду. Метод «оцінки справедливості процесу в цілому» не передбачає дослідження правомірності будь-якої окремої процесуальної дії у відриві від інших етапів процесу. По суті, ЄСПЛ у своїх рішеннях акцентує увагу на необхідності з'ясувати, «чи перетворили допущені порушення (в контексті конкретних обставин справи) судовий розгляд у цілому на несправедливий». При цьому, як свідчить практика ЄСПЛ, навіть виявлення судом серйозних (чи вагомих), на його думку, порушень права на справедливий судовий розгляд, допущених національними судами, не завжди тягне загальну оцінку проведеного судового розгляду та ухваленого підсумкового рішення як несправедливого. Інакше кажучи, за принципами, що сповідує ЄСПЛ, скасування акта адміністративного органу з одних лише формальних мотивів не буде забезпечувати дотримання балансу принципу правової стабільності та справедливості.

При цьому, Європейський суд з прав людини неодноразово зазначав, що суд не повинен підіняти думку національних органів будь-якою своєю думкою (рішення у справах «Клас та інші проти Німеччини», «Фадеева проти Росії», «Єрусалем проти Австрії»).

Бевзенко В.М. визначає процесуальний розсуд адміністративних судів у справах адміністративної юрисдикції як повноваження суду при вирішенні справи.

У такому випадку постає питання чи можуть визнаватись розсудом, як правом «діяти або не діяти», всі процесуальні дії та судові рішення в усіх випадках при розгляді судової справи та вирішенні спору по суті.

У судовій практиці та наукових дослідженнях висловлюються наступні тези щодо меж дискреційних повноважень, які також правомірно застосовувати при дослідженні меж розсуду суду:

- дискреційне повноваження може полягати у виборі діяти, чи бездіяти, а якщо діяти, то у виборі варіанту рішення чи дії серед варіантів, що прямо або опосередковано закріплені у законі;
- важливою ознакою такого вибору є те, що він здійснюється без необхідності узгодження варіанту вибору із будь-ким;
- дискреційне повноваження надається у спосіб його закріплення в оціночному понятті, відносно-визначеній нормі, альтернативній нормі, нормі із невизначеною гіпотезою;
- для позначення дискреційного повноваження законодавець використовує, зокрема, терміни «може», «має право», «за власної ініціативи», «забезпечує», «встановлює», «визначає»;
- наявність такого терміну у законі автоматично не свідчить про наявність дискреційного повноваження. Подібний термін є підставою для аналізу закону на предмет того, що відповідне повноваження є дійсно дискреційним.

Важливо, що при реалізації дискреційного повноваження суд зобов'язаний додержуватися:

- гарантованих Конвенцією основоположних прав і свобод особи;
- конституційних принципів;
- принципів адміністративного судочинства;
- вимог (меж) процесуального закону;
- судової практики.

Отже, поза межами інституту судового розсуду є:

- 1) порушення процесуального закону при застосуванні дискреції;
- 2) порушення процедурних гарантій прав учасника справи (бути вислуханим, мати інформацію про справу, мати представника), у тому числі принципу рівності сторін (недискримінація);
- 3) реалізація дискреційного права не з метою, яка передбачена для його застосування;
- 4) порушення рівноваги між несприятливими наслідками та метою, з якою застосовується розсуд (непропорційність);
- 5) зловживання дискреційним повноваженням.

При цьому, незастосування або неналежне (недостатнє або процесуально недоцільне) застосування дискреційного повноваження може свідчити про незабезпечення ефективного судового захисту, порушення принципів адміністративного судочинства.

Тобто, суд має додержуватись розумної співмірності між наявними засобами та тією метою, заради якої реалізується дискреція суду у певному питанні.

Врахуванню судом підлягає і принцип захисту обґрунтованих сподівань (reasonable expectations), який тісно пов'язаний із принципом юридичної визначеності (legal certainty), який є невід'ємним елементом принципу правової держави та верховенства права.

Сприяття верховенства права як конституційного принципу вимагає того, аби будь-який громадянин, перед тим, як вдатися до певних дій, мав змогу знати заздалегідь, які правові наслідки наступать.

Сутність принципу правової визначеності Європейський суд з прав людини визначає як забезпечення передбачуваності ситуації та правовідносин у сферах, що регулюються, цей принцип не дозволяє державі посилається на відсутність певного правового акта, який визначає механізм реалізації прав і свобод громадян, закріплених у конституційних та інших актах.

Європейський суд з прав людини неодноразово вказував, що принцип правової визначеності означає, що зацікавлені особи повинні мати змогу покладатись на зобов'язання, взяті державою, навіть якщо такі зобов'язання містяться в законодавчому акті, якій загалом не має автоматичної прямої дії. Така дія названого принципу пов'язана із іншим принципом – відповідальності держави, який полягає в тому, що держава не може посилається на власне порушення зобов'язань для запобігання відповідальності.

З огляду на викладене, можливо дійти висновку, що при наявності у суду права розсуду, вибір способу вирішення певного питання судом у контексті додержання завдань судочинства та конституційних засад, можна розглядати не тільки як право, а і як обов'язок суду, який реалізується з метою ефективного і реального судового захисту, формування правопорядку та утвердженню закону, авторитету судової влади.

При цьому:

- у кожного судового рішення в межах розсуду має бути легітимна мета, пропорційний баланс наслідків, зважена необхідність;
- розсуд застосовується без надмірного формалізму;
- метою розсуду є процесуальна справедливість.

Зауважу, що питання процесуальної справедливості є предметом окремого дослідження, актуа-

льність якого висвітлена, зокрема у пункті 2 розділу 4 Указу Президента України «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» від 10.05.2006 № 361/2006, у якому зазначено, що адміністративне судочинство спрямоване на захист прав особи у публічно-правових відносинах від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. За своїм статусом у суспільстві учасники таких правовідносин перебувають у нерівних умовах, тому адміністративний суд має вжити всіх передбачених законом заходів, щоб захистити порушені органом влади права особи, в тому числі збирати докази з власної ініціативи, виходити за межі вимог сторін тією мірою, наскільки це необхідно для повного захисту прав особи.

В межах повноважень суду та його розсуду, проблемами постають, наприклад, справедливість судового рішення вищої інстанції при розгляді скарги особи, яким погіршується становище скаржника до подання скарги (закриттям провадження у справі, або прийняттям протилежного рішення). Питання, чи може бути «розсуд на розсуд» при перегляді справи (переоцінка розсуду), приклад: непогодження суду апеляційної інстанції із відмовою у встановленні судового контролю, розміром моральної шкоди. Питання, чи існують критерії «суддівського розсуду» (формування окремої думки, голосування у нарадчій кімнаті).

1. Конституція України, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed20200101#Text>.
2. Кодекс адміністративного судочинства України : чинне законодавство зі змінами та допов. Станом на 1 верес. 2020 р.: (Офіц. текст). К.: Паливода А.В., 2020. 260 с.
3. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006. Офіційний вісник України. 2006 р. № 19. Ст. 23. Стаття 1376. Код акта 36232/2006.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Офіційний вісник України. 1998. № 13 / № 32 від 23.08.2006. С. 270.
5. Барак Аарон. Судейское усмотрение. Перевод с английского. М.: Издательство НОРМА, 1999. 376 с.
6. Бевзенко В.М. Межі процесуального розсуду адміністративних судів у справах про повернення помилково та/або надміру (сплачених) зарахованих до бюджету митних платежів: Адміністративне право і процес. 2014. № 4 (10). С. 193-211.
7. Латинско-русский словарь (2-е изд.) / Дворецкий И.Х. М.: Русский язык, 1976. 1096 с.
8. Науковий висновок щодо меж дискреційного повноваження суб'єкта владних повноважень та судового контролю за його реалізацією, URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/naukovi_visnovki/nauk_visnovok_01_03_2018.
9. Глинська Н.В., Лобойко Л.М. Міра впливу порушень кримінального закону на загальну справедливість судового розгляду як критерій визначення їх істотності. Вісник кримінального судочинства. № 1/2017. С. 28-35.
10. Папкова О.А. Усмотрение суда. М.: Статут, 2005. 413 с.
11. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. –К.: Реферат, 2006. 848 с.
12. Постанова Верховного Суду від 16.04.2020 у справі № 640/14672/19, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88832431>.
13. Класс та інші проти Німеччини, 06.09.1978. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. 2002. № 4.
14. Фадеева против России (Fadeyeva v. Russia): Постановление Европейского Суда по правам человека от 09 июня 2005 года (жалоба N 55723/00). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-185755%22%5D%7D>.
15. Джерусалем проти Австрії (Jerusalem v. Austria). Рішення Європейського Суду з прав людини. N 26958/95. URL: <http://echr.ketse.com/doc/26958.95-en-20000627/>.
16. Чахал проти Об'єднаного Королівства (Chahal v. the United Kingdom, (22414/93) Рішення Європейського Суду з прав людини від 15 листопада 1996 року. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SOO00780.html.